

UOT 94(479.24)

**TOVUZ RAYONU ƏRAZİSİNDƏN TƏSADÜFİ AŞKAR EDİLMİŞ
İNSAN KƏLLƏ SÜMÜYÜNÜN TƏDQIQINƏ DAİR: ORBİTAL
SELLULİT**

Dmitri Aleksandroviç Kiriçenko
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
dmakirichenko@mail.ru

Vüsal Paşa oğlu Həsənov
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
gasanovivusal@gmail.com

Açar sözlər: *Orta əsr, Tovuz, Xocaxan, paleopatologiya, Orbital Sellulit, diş absesi*

Bioloji antropologiyanın əsas sahələrindən biri olan paleopatologiya müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşamış insanların yaxşı saxlanmış paleoantropoloji qalıqlarını - fosil, sümük və mumiyalarda mövcud olan xəstəlik izlərini araşdıran elm sahəsidir. Əvvəlki dövrlərdə yaşamış insan qruplarının morfoloji və demoqrafik strukturunu, həmçinin sağlıq vəziyyətini, bu cəmiyyətlərə aid olan insanların sümüklərinin paleopatoloji tədqiqi sayəsində qismən öyrənmək mümkündür. Qədim insanların sağlıq durumunu müəyyən etmək məqsədilə, əsasən, dişlər və sümüklərdə mövcud olan patogen və travma mənşəli izlərin makroskopik, mikroskopik və radioloji analizi həyata keçirilir. Skelet nümunələrinin tədqiqi zamanı insanların bioloji, mədəni və ekoloji şəraiti də diqqətə alınmalıdır [8, s.96]. Bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, xəstəliklərin çoxu sadəcə yumşaq toxumalara təsir edir və sümük üzərində hər hansı bir iz buraxmır. Son illərdə Azərbaycanda paleoantropologiya sahəsində araşdırmalar yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Belə ki, antropoloji tipin müəyyən olunmasında tətbiq olunan kraniometrik çalışmalarla yanaşı, demoqrafik və patoloji tədqiqatlara da start verilmişdir.

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ЧЕРЕПА, ОБНАРУЖЕННОГО СЛУЧАЙНО НА ТЕРРИТОРИИ ТОВУЗСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНА: ОРБИТАЛЬНЫЙ ЦЕЛЛЮЛИТ

*Дмитрий Кириченко
Вюсал Гасанов*

Ключевые слова: *Средневековый, Товузский район, Ходжахан, палеопатология, орбитальный целлюлит, зубных абсцесс*

В статье рассмотрен палеоантропологический материал эпохи средневековья, выявленный на территории Товузского района Азербайджана. Женский череп (20-25 лет) был обнаружен в ходе земляных работ во время строительства трубопровода SCPX (проект по расширению Южно-Кавказского трубопровода) на его 344.2 км близ села Эюблу в местности Ходжахан. Череп гипербрахикранный. Рост женщины составлял 158 см. Из патологий на черепе отмечен орбитальный целлюлит на медиальной стенке двух орбит, в результате чего была нарушена целостность кости. На затылочной кости отмечены вормиевые кости и две округлые остеомы. Из зубных патологий – абсцесс на верхней челюсти.

ABOUT THE INVESTIGATION OF SKULL BONE DISCOVERED BY ACCIDENT IN THE TOVUZ REGION: ORBITAL CELLULITES

*Dmitry Kirichenko
Vusal Gasanov*

Key words: *Medieval, Tovuz region, Kodjakhan, paleopatology, Orbital cellulitis, periapical abscess*

The article deals with the paleoanthropological material of medieval times discovered in the Tovuz region of Azerbaijan. A female skull (20-25 years old) was discovered during earthworks while construction of the SCPX pipeline (South Caucasus Pipeline Expansion Project) at its 344.2 km near the village of Eyublu in the Khodjakhan area. The skull is Hyperbrachycranial. The stature of the woman was 158 cm. Bone tissue damage associated with the orbital cellulitis in the lower medial walls of both orbits was recorded, as a result of which the integrity of the bone was disrupted. Wormian bones and two button

osteomas are marked on the occipital bone. Moreover, a periapical abscess was found in upper jaw bone.

Material və metod: Tədqiqatın materialını orta əsrlərin son mərhələsinə aid edilən eyni insana məxsus 3 ədəd sümük fraqmenti təşkil edir. Paleoantropoloji material “Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin Genişləndirilməsi” lahiyəsi çərçivəsində 2018-ci ilin fevral ayında aparılan inşaat işləri zamanı kəmərin 344.4-cü kilometrliyində təsadüfən üzə çıxmışdır. Qeyd edilən ərazi Tovuz rayonunun Eyyublu kəndi yaxınlığında yerləşir. Ağır texnika vasitəsilə həyata keçirilən iş prosesi zamanı qəbir kamerası dağıldığı üçün, skeleti təşkil edən digər sümük hissələrinin torpaq layının arasında itdiyi güman edilir. Sadəcə kəllə qutusu və sağ bazu sümüyü Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Fonduna gətirilərək makroskopik metodla tədqiq olunmuşdur. Skeletin cinsiyyətinin təyin edilməsində kəllə və çənə sümüyündəki spesifik fərqliliklər-qlabellanın və qaş kəmərlərinin inkişafı, əzələlərin birləşmə nöqtələrinin görünmə dərəcələri, məməyəbənzər çıxıntının həcmi və s. əsas götürülmüşdür. Ölüm yaşının təxmin edilməsində “sutural yaşlandırma” metodu, daimi dişlərin çıxma ardıcılığı, həmçinin dişlərin təmas səthlərinin aşınma dərəcəsi diqqətə alınmışdır [7; 11; 12, s.518-549]. Kəllədən alınan 13 kraniometrik ölçü əsasında 7 fərqli indeks hesablanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, paleoantropologiya sahəsində kraniometriya metodundan, əsasən, antropoloji tipin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunur [1, s.1-128; 5, s. 1-518]. Boyun hesablanmasında mövcud olan sağ bazu sümüyünün maksimum uzunluğu ölçülmüşdür [9]. Tədqiqatın son mərhələsində sümüklərdə patoloji izlərin və variasiyaların olub-olmaması gözdən keçirilmişdir [2, s.87-147; 6].

Morfoloji quruluş: Aşkar olunan sümük fraqmentləri 20-25 yaşlarında qadına məxsusdur. Mehmet Sağırın tərtib etdiyi boy hesablama şkalasına görə, predmetin boyu ortalama 157-158 sm olmuşdur. Kəllə qutusu vertikalından sfenoid formalı olub, ümumi kranial indeksi 87.56-dır. Kəllənin ümumi hündürlüyü uzunluğuna və genişliyinə nisbətə çox qıscadır. Üzün üst hissəsi kəllənin almacıq sümüyünün genişliyinə olan nisbətə xeyli dar və yüksəkdir. Alın sümüyünün maililik dərəcəsi zəif olub, qaş kəmərləri və qlabella yaxşı inkişaf etməmişdir. Göz yuvasının diametri orta genişliktədir, burun boşluğu isə dardır (Tablo 1). Ənsə sümüyü yan profildən yuvarlaq (rounded occiput) formalıdır [7, s.148].

Tablo 1. Kraniometrik dəyərlər və göstəricilər

N	Ölçülər	Dəyərlər
1	M. Kəllə uzunluğu	172.8
2	M. Kəllə eni	151.3
3	Nasion-basion	91.5

4	FT. FT.	96
5	Basion- Breqma	120.4
6	Basion- Porion	123
7	Basion- prosthion	88
8	Zy- Zy	132
9	Nasion- prosthion	76
10	Orbital en (d-d)	41
11	Orbital hündürlük	36
12	Nasal en	22
13	Nasal hündürlük	53
2:1	Kranial indeks	87.56
4:2	Fronto-Parietal indeksi	63.45
5:1	Hündürlük- uzunluq İndeksi	65.67
5:2	Hündürlük-genişlik indeksi	79.58
9:8	Üst Üz İndeksi	57.4
11:10	Orbital İndeks	87.8
12:13	Nasal İndeks	41.5

Skelet materiallarında qeydə alınan yeganə sümük variasiyası təpə sümüyü ilə ənsə sümüyünü birləşdirən lambdayabənzər tikişin sağ bölməsində mövcud olan üç (3) ədəd kiçik ölçülü *wormian* sümükcüyüdür.

Patologiya: Sümük fraqmentlərinə makroskopik baxış zamanı TX2018.1. inventar nömrəli kəllə qutusunda 3 fərqli patoloji vəziyyət müşahidə edilmişdir. Bunlardan biri ənsə sümüyünün pullu hissəsində mövcud olan iki (2) ədəd xoşxassəli sümük *tümörüdür*. Ortalama 1 sm diametrində olan şişlərdən biri oval, digəri isə dəyirmidir. Latınca “şişlik” ya da “kütlə” mənasını verən *tümör*, vücutda normal toxumaların xaricində inkişaf edir, müxtəlif forma və ölçülərdə olur. Həm bədxassəli, həm də xoşxassəli olan sümük şişlərinin ayrı-ayrı növləri mövcuddur (Şəkil 1). Müasir dövrdə də çox geniş yayılmış sümük şişlərinə qədim insanların osteoloji qalıqlarında da tez-tez rast gəlinir [10, s.9-26].

İkinci patologiya üst çənəyə aid olan hər iki köpək dişin alveollarında qeydə alınan periapikal (diş kökü ucunun ətrafına aid) *diş absesidir*. Absesin nəticəsi olaraq, dişlərin kökünə bitişik olan sümük toxumalarının tamlığı qismən pozulmuşdur (şəkil 2B). Odontogen mənşəli infeksiyanın bir növü olan diş absesi iltihablı prosesin yekunu olub, dişləri əhatə edən toxumaları zədələyən irinli kütlədir. Diş qırılmaları və çürük absesin yaranmasında əsas faktorlardandır. Abses lokallaşmış vəziyyətdə sadəcə ətraf toxumaları zədələyir. Qarşısı alınmadıqda isə, diffuz sellulitə çevrilmə ehtimalı var. Belə olduğu

halda, ağır fəsadlara aparıb çıxara bilir. Ağız gigiyenasının və tibbi biliklərin yetərli səviyyədə olmadığı keçmiş dövrlərdə digər infeksiya mənşəli xəstəliklər kimi, abses də insanların sağlığı üçün ciddi təhlükə mənbəyi idi.

Kəllə skeletində üçüncü və əsas patoloji vəziyyət göz yuvasının iltihablı xəstəliyi olan orbital sellulitlə əlaqəli hər iki orbitanın aşağı-medial divarlarında sümük toxumalarının zədələnməsi – orbital absenin mövcud olmasıdır. (Şəkil 2 A,C). Sellulit, əsasən, derma və dərialtı toxumanı zədələyən, sərhədləri aydın görünməyən, kəskin yayılan dəri infeksiyasıdır. Orbital sellulit isə göz yuvasında yerləşən əzələ və piy toxumalarını əhatə edir. Hər yaş dövründə təsadüf edilsə də, azyaşlı uşaqlar arasında daha geniş yayılmışdır. Orbitada yaranan iltihablanmanın bir çox səbəbi var ki, onların başında paranazal sinusit, diş mənşəli infeksiyalar, yuxarı tənəffüs yollarının infeksiyası, travma və s. gəlir [3, s.143-152]. Orbitanın patologiyası onun sümük divarlarında, periostda, tenon kapsulunda və retrobulbar hüceyrələrdə yaranan prosesləri əhatə edir [4, s.37-43].

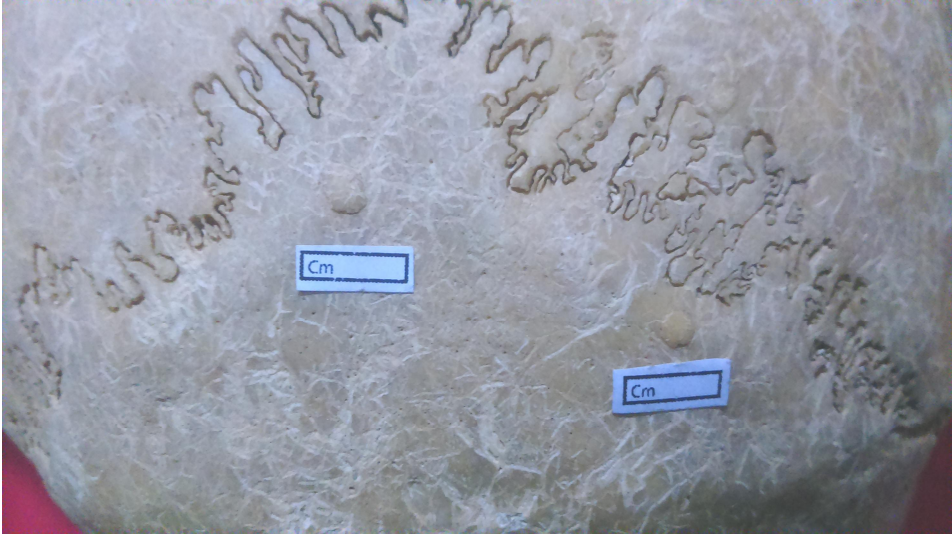
Göz yuvası paranazal sinuslarla əhatə olunub. Frontal sinus yuxarıdan, ethmoid sinusu - medial, əng sinusu isə göz yuvasını aşağıdan əhatə edir. Göz yuvası periosteumla örtülüdür. Ethmoid sinuslar göz yuvasından kağız qədər çox nazik bir lamina *papyracea* ilə ayrılmışdır. Lamina *papyracea*-da bir çox dəliklər vardır ki, bəzi sinir və qan damarları buradan keçir. Göz yuvasına infeksiyanın keçməsinin geniş yayılmış yolu məhz həmin dəliklər vasitəsilə ethmoid sinuslardandır. Göz yuvasının orbital damarlar vasitəsilə kəllənin kavernoza sinusu ilə birbaşa əlaqəsi, habelə aşağı orbital venaların klapanlı olması infeksiyanın göz yuvasından kəllədaxili strukturlara yayılmasını asanlaşdırır. Ağırlaşmış orbital sellulit supperiosteal və orbital abses yaranmasına səbəb ola bilər. Azyaşlı uşaqlarda və yeniyetmələrdə orbital abses, adətən, orbitanın medial divarında meydana gəlir. Bəzi hallarda infeksiya göz yuvasının zirvəsinə qədər uzana bilər. Belə olduqda görmə qabiliyyətinin itirilməsi və ya kəllə daxilinə keçərək beyin absesi, meninqit, kavernoza sinusun trombozu və ya dural sinusun trombozuna və s. səbəb ola bilər [13].

Nəticə. Paleoantropologiya elm sahəsində aparılan paleopatoloji araşdırmalar keçmişdə yaşamış olan insan qrupları ilə müasir dövr insanları arasında sağlıq problemlərinin bənzərlikləri və fərqlilikləri baxımından əlaqələr qurur. Günümüzdə geniş yayılmış bir çox xəstəliklərin mənşəyinin keçmişdə axtarılması, xəstəliklərin səbəblərinin və inkişafının başa düşülməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hələ antibiotik preparatların kəşf edilmədiyi dövrlərdə bir çox infeksiyon xəstəlikləri insanların həyatı üçün ciddi təhlükə yaradırdı. Bu gün çox asanlıqla müalicə olunan xəstəlik növü keçmişdə insanların ölümünə səbəb olurdu. Tədqiqatın materialını təşkil edən gənc qadına məxsus kəllə sümüyünün orbitasında aşkar edilən patoloji simptomun miqyası və əlamətləri qadının bu xəstəlikdən öldüyü fikrini irəli sürməyə əsas verir. Hər

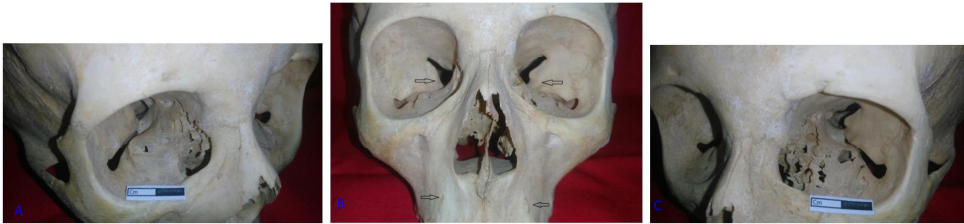
iki göz yuvasında absesin orbitanın zirvəsinə doğru irəlilədiyini nəzərə alsaq, mərhumun ölüm ərəfəsində (perimortem) görmə qabiliyyətini itirmiş olduğunu əminliklə söyləmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропометрических исследований, М.: Наука, 1964, 128 с.
2. Бужилова А.П. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях //Историческая экология человека. Методика биологических исследований. – М., 1998. – С. 87–147.
3. Çırak M.T. Antik Dönemde Orbital Selülit: Cide/Türbetepe Tümülsü`nden bir örnek. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sayı 1, Haziran 2015. S.143-152
- 4.Qasimov E.M., İbrahimzadə G.T., Babayeva S.M., İsayeva G.Z., “Orbitanın Patologiyasında Şüa Diaqnostika Metodlarının Əhəmiyyəti” Oftalmologiya , Elmi Praktiki Jurnal, 2018 , s. 37-43
5. Martin R., Saller K. Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung, mit Besonderer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden. Bd. I. Stuttgart: Fischer, 1957, 518 p.
- 6.Ortner D.J., Putschar W.G.J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Washington: Smithsonian Institution Press, 1981, 479 p.
- 7.Olivier, G. (1969) Practical Anthropology, Illionis: Charles C. Thomas Publisher.
- 8.Özdemir S., Sevim A., “Minnetpınarı İskeletlerinin Paleopatolojik Açısından Analizi” Ankara Üniversitesi, DTÇF Antropoloji Dergisi 23, 2015, s.95-127
- 9.Sağır. M., “Uzun Kemik Radyografilerinden Boy Formülü Hesaplanması”,Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000
10. Sağır M., Sağır S., “ Eski Anadolu İnsanlarının Sağlık Sorunları” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,53, 1 (2013), s.9-26
- 11.Ubelaker, D.H., (1978), Human Skeletal Remain: Excavation, Analysis, Interpretation, Chicago:Smithsonian Institution, Aldire Publishing Company
- 12.WEA, 1980, “Recommendation for Age and Sex Diagnoses of Skeletons”, Journal Human Evolution, C.9, S.7, s.518 -549
- 13.<http://www.uptodate.az/index.php/uptodate/11-pediatriya/1882-orbital-sellulit-klinika-diazhnostika-v-muealidz-3.html>

Şəkil 1. Ənsə sümüyü üzərində tümörlər

Şəkil 2. A-sağdan görünüş, B-öndən görünüş, C-soldan görünüş